

Sayı: 1, Aralık 2024

Issue: 1, December 2024

Sinop İlahiyat Dergisi

Bakara Sûresinin Seksen Birinci Âyetinin Anlamı ve İçeriği Üzerine Bir Değerlendirme An Evaluation of the Meaning and Content of the Eighty-First Verse of Surah Baqara

İsmail KARAGÖZ

Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Prof. Dr., Düzce University, Faculty of Theology, Department of Tafsir
ismailkaragoz@duzce.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3105-3554

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş Tarihi | Received: 11.09.2024
Kabul Tarihi | Accepted: 15.10.2024
Yayın Tarihi | Published: 30.12.2024

Atıf | Cite As

İsmail, Karagöz. "Bakara Sûresinin Seksen Birinci Âyetinin Anlamı ve İçeriği Üzerine Bir Değerlendirme." *Sinop İlahiyat Dergisi* 1 (Aralık 2024), 1-31.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilahiyatdergi@sinop.edu.tr |
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sinopid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Review: Single anonymized- Two Internal and Double anonymized- Two External Double-blind Peer review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints: ilahiyatdergi@sinop.edu.tr |
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sinopid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright: Authors publishing with the journal retain the copyright.

Bakara Sûresinin Seksen Birinci Âyetinin Anlamı ve İçeriği Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Yerkürenin halifeleri ve en değerlileri olan insanlar, yüce Allah'ı bilmek, tanımak ve O'na ibadet etmek amacı ile yaratılmıştır. Bu görevini yerine getirebilmesi için ona iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırabilecek yetenek ve akıl verilmiş, bununla yetinilmemiş peygamber ve kitaplarla kendisine rehberlik edilmiş, dünyanın imtihan yeri olduğu, yaşamın bu hayattan ibaret olmadığı, bir gün kıyametin kopacağı, ölülerin diriltileceği, hesaba çekileceği, sonuçta mü'minlerin cennete, kâfirlerin cehenneme gideceği bildirilmiştir. Sınava tabi tutulan insanın özgür olması gerekir. Yüce Allah da insanlara özgürlük vermiş, onları, ibadet edip etmemekte ve kulluk görevlerini yerine getirip getirmemekte özgür bırakmıştır. Bu özgürlük içerisinde iman edenler, inkâr edenler, Allah ve peygamberine itaat edenler ve isyan edenler olagelmıştır. Yüce Allah, inkâr ve isyan edenlere, bu günahlarından kurtulmak için tövbe imkânı vermiştir. Kâfir insan, iman ederse mü'min olur ve günahlarından kurtulur. Mü'min insan, günah işler, sonra tövbe ederse günahından temizlenir. Mü'min insanın namaz kılmamak gibi ilâhî bir emri yerine getirmez, haksız yere cana kıymak gibi bir yasağı işler ve tövbe etmeden ölürse ahirette cehennemle cezalandırılıp cezalandırılmayacağı, cezalandırılmak için cehenneme atılırsa burada sürekli kalıp kalmayacağı konusunda İslam âlimleri ihtilaf etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu ihtilafa sebep olan âyetler vardır. Bunlardan biri Bakara sûresinin 81'inci âyetidir. Bu âyette geçen "seyyie" ve "hatîe" kelimeleri şirk ve inkâr anlamına gelebileceği gibi herhangi bir büyük günah anlamına da gelebilir. Bu kelimelere Mu'tezile âlimleri büyük günah anlamı vermişler, büyük günah işleyen mü'minlerin tövbe etmeden ölürlerse ebedî cehennemde kalacaklarını savunmuşlardır. Buna karşılık Ehl-i Sünnet âlimleri, günahına tövbe etmeden ölen mü'minleri Allah'ın affedebileceğini, affetmese bile mü'mini cehennemde sürekli bırakmayacağını, imanın mükâfatı olarak cennetine koyacağını savunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Âyet, Seyyie, Hatîe, Şirk, Günah.

An Evaluation on the Meaning and Content of the Eighty-First Verse of Surah Baqara

Abstract

Human beings, the caliphs and most valuable people of the earth, were created for the purpose of knowing, recognizing and worshiping Almighty Allah. In order to fulfill this duty, he was given the ability and intelligence to distinguish good from evil, right from wrong, and was not satisfied with this, but was guided by prophets and books; As a result, it has been stated that believers will go to heaven and unbelievers will go

to hell. The person who is put to the test must be free. Almighty Allah also gave freedom to people, freeing them to worship or not to worship and to fulfill their duties as servants or not. Within this freedom, there have been those who believed, those who disbelieved, those who obeyed Allah and the Prophet and those who rebelled. Almighty Allah has given those who deny and rebel the opportunity to repent in order to get rid of their sins. If an unbeliever believes, he becomes a believer and is saved from his sins. If a believer commits a sin and then repents, he will be purified from his sins. Islamic scholars have disagreed about whether a believer will be punished with hell in the afterlife if he does not fulfill a divine order such as not praying, commits a prohibition such as unjustly killing a person, and dies without repenting. If he is thrown into hell to be punished, whether he will stay there permanently or not. There are verses in the Holy Quran that cause this conflict. One of these verses is the 81st verse of the Surah Baqara. The words "seyyie" and "hatie" used in this verse can mean polytheism and denial, or they can mean any major sin. Mutazila scholars gave the meaning of great sin to these words and argued that believers who committed great sins would remain in eternal hell if they died without repenting. On the other hand, Ahl al-Sunnah scholars have argued that Allah can forgive believers who die without repenting for their sins, and even if He does not forgive them, He will not leave the believer in hell forever and will take them to heaven as a reward for faith.

Keywords: Tafsir, Verse, Seyyie, Hatie, Polytheism, Sin.

Giriş

Varlıklar içerisinde sadece insanlar ve cinler, Allah'a kulluk amacıyla yaratıldıkları¹ halde yaratılış gayelerine aykırı davranıp günah işleyebilmektedirler. Çünkü insanlar dünya hayatında imtihan halindedir,² hayra ve şerre, hakka ve bâtıla, iyiye ve kötüye, günaha ve sevaba yönelebilecek yeteneğe sahiptirler.³ İnsanların günah işlemelerine sebep olan birçok sebep vardır. Bu sebeplerden biri zayıf yaratılmış olmalarıdır.⁴ İnsanların zafiyeti, şehvetine düşkün, öfkesine yenik, ibadetlerin meşakkatlerine tahammülsüz, azim göstermede yetersiz, nefsanî arzularına, dünya nimet, menfaat ve lezzetlerine karşı koymada aciz olmalarıdır. İnsanların zayıf yönlerinden bir diğeri çok

¹ Hayrettin Karaman ve diğerleri, Kur'an-ı Kerim Meâli (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. baskı, 2015), ez-Zâriyât 51/56.

² el-Mülk 67/2.

³ eş-Şems 91/7-8.

⁴ en-Nisâ 4/28.

aceleci olmalarıdır.⁵ Bu sebeple hayra dua eder gibi şerre de dua edebilir.⁶ İnsanlar çok hırslı, çok bencil, çok cimri,⁷ mal ve servete,⁸ nimetlere karşı çok nankör,⁹ çok tartışmacı¹⁰ ve arzularına çok düşkündürler. İnsanların nefisleri daima kötülüğü emreder.¹¹ Şeytan, insanların azılı düşmanıdır. Bu itibarla insanlar, nefsanî arzularına ve şeytanlara uyarak zulme düşer ve günah işleyebilirler.¹²

İnsanların çok aceleci, hırslı, cimri, sabırsız, nankör, ümitsiz, şımarık, azgın, mücadeleci ve nefsinin arzu ve isteklerine çokça düşkün olmaları, çok câhil ve zâlim olmalarından kaynaklanır.¹³ İnsanların çok câhil olmaları, Rab'lerinin emir ve yasaklarına riâyet etmemeleri ve yükledikleri ilâhî emaneti yerine getirmemeleri sebebiyle duçar olacakları cezayı bilememeleri, idrak edememeleri ve gafil olmalarıdır.

Bu hususlar elbette her bir fert için söz konusu değildir. Kur'ân'da iman edip sâlih amel işleyenler, haram ve günahlardan sakınanlar hakkında bilgiler de vardır. Asr sûresinde insanların hüsranda olduğu yeminle bildirilmiş, iman edip sâlih amel işleyenler, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler bundan hariç tutulmuş, onların ziyandan kurtulacağı vaad edilmiştir. İman edip sâlih amel işleyen, Kur'ân hükümlerine uyan, nimetlere şükreden, musibetlere sabreden, Allah ve kul haklarına riâyet eden, günah ve haramlardan sakınan insanlar çok zâlim ve çok câhil değildir. Ne var ki insanların çoğu bu niteliklere sahip olmayıp mü'min değildir.¹⁴

Yüce Allah, günah ve sevap olan şeyleri yapabilme yeteneği verdiği¹⁵ insanlara iyi ve sevap olan şeyleri yapmalarını, kötü ve günah olan şeylerden

⁵ el-Enbiyâ 81/37

⁶ el-İsrâ 17/11.

⁷ el-Me'âric 70/19–21.

⁸ el-Fussilet 41/49.

⁹ eş-Şûrâ 42/48.

¹⁰ el-Alak 96/6–7; el-Kehf 18/54

¹¹ Yusuf 12/53.

¹² el-Bakara 2/145.

¹³ el-Ahzâb 33/72.

¹⁴ er-Ra'd 13/1.

¹⁵ el-Beled 90/10; el-İnsân 76/3.

sakınmalarını emretmiştir. Yüce Allah, insanlara verdiği akıl, gönderdiği peygamber ve kitaplarla rehberlik etmiş, sevap ve günah, hayır ve şer, iyi ve kötü olan şeyleri bildirmiş ve doğru yolu göstermiştir.¹⁶

Yüce Allah, insanları iman edip etmemekte özgür bırakmakla¹⁷ birlikte merhameti gereği kullarının iman edip kurtuluşa ermelerini ister. Günah işleyenler kendi özgür iradeleri ile günah işlemektedirler. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu gerçeği şöyle bildirmiştir: “*Âdemoğlunun hepsi günahkârdır. Günah işleyenlerin en hayırlıları ise tövbe edenleridir.*”¹⁸ Dolayısıyla önemli olan hiç günah işlememek değil, günahta ısrar etmemek,¹⁹ işlediği günaha tövbe edebilmek ve halini düzeltebilmektir. Şu âyet ve hadis bu hususu açıkça ifade etmektedir: “*Ey Peygamberim! Kullarıma şöyle buyurduğumu bildir: Ey kendileri aleyhine aşırı gidip haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Bilesiniz ki şüphesiz Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayan ve çok merhametli olanıdır.*”²⁰ “*Canım kudret elinde olan Allah’a yemin ederim ki eğer siz günah işlememiş olsaydınız Allah sizi yok eder, başka bir kavim getirir, onlar günah işlerler, hemen günahlarınının bağışlanmasını dilerler, Allah da onların günahlarını bağışlar.*”²¹

Nefsine ve Şeytan’a uyup günah işleyen, fakat günahta ısrar etmeyen, işlediği günahına tövbe edip halini düzelten mü’min kimseyi yüce Allah affeder.²² Günah işleyen, günahta ısrar eden, günahına tövbe etmeyen, günahlar hayatını kuşatan ve tövbe etmeden ölen kimsenin ahirette akıbeti ne olur? Cehenneme atılır mı? Atılırsa cehennemde ebedî olarak kalır mı? Bakara sûresinin 81’inci âyetinde “*seyyie işleyen*” ve “*hataları kendisini kuşatan*” kimselelerin cehenneme girecekleri ve burada ebedî kalacakları bildirilmektedir. Bu âyette sözü edilenler kimdir? Mü’minler mi, kâfirler mi? Âyetteki “*seyyie*” kelimesi, mü’minin işlediği günahlar mı? Yoksa şirk ve inkâr mı? Makalemizde bu âyeti analiz ederek, sahâbe döneminden günümüze kadar İslam

¹⁶ el-Kehf 18/29.

¹⁷ el-Kehf 18/29; el-İnsan 76/3.

¹⁸ *كُلُّ بَنِي آدَمَ خَطَّاءٌ وَخَيْرُ الْخَطَّائِينَ التَّوَّابُونَ* İbn Mâce, “Zühhd”, 30.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/135.

²⁰ ez-Zümer 39/63.

²¹ *وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ لَمْ تُدْبِرُوا لَأُذْهِبَ اللَّهُ بِكُمْ وَلِجَاءَ بَقَوْمٍ يُذِيبُونَ فَيَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ فَيَغْفِرَ لَهُمْ* Müslim, “Tevbe”, 11.

²² en-Nisâ 4/17; Âl-i İmrân 3/135.

âlimlerinin âyeti nasıl anladıklarını ve âyetin nasıl anlaşılması gerektiğini tahlil etmeye çalışacağız.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Seyyie Kelimesi

Âyeti anlayabilmemiz için önce âyette geçen “*seyyie*” ve “*hatîe*” kelimelerini anlamamız gerekir. Çünkü âyetin anlamı, bu kelimelere yüklenen anlama göre değişmektedir. Sözlükte kötü olmak, kötüleşmek, bir kimseyi üzme ve kırmak anlamındaki “*sû*” kökünden gelen “*seyyie*” kelimesi kötülük, kötü amel, günah ve suç anlamlarına gelir.²³

Kur’ân’ın çok anlamlı kelimelerinden biri olan “*seyyie*” kelimesi Kur’ân’da iki şekilde geçmektedir. Biri sözlükte iyilik, sâlih amel, hayır ve sadaka anlamlarına gelen “*hasene*” kelimesinin zıddı olarak farklı anlamlarda gelmesi:

Seyyie, şirk yani Allah’a ortak koşmak, hasene, tevhîd yani bir tek Allah’a iman etmek anlamındadır. Mesela “Kim ahirete inkâr, şirk, zulüm ve kötü amel ile gelirse, mutlaka yüzüstü cehennem ateşine atılır”²⁴ anlamındaki âyette geçen “*seyyie*” kelimesi, “Kim ahirete iman edip sâlih amel ile gelirse, onun için yaptıklarının daha hayırlısı olan *cennet* vardır”²⁵ anlamındaki âyette geçen “*hasene*” kelimesinin karşıtı olarak kullanılmıştır. Abdullah b. Abbas (ö. 67/687), birinci âyette geçen “*seyyie*” kelimesinin Allah’a *şirk* koşmak, ikinci âyette geçen “*hasene*” kelimesinin ise *tevhîd* yani Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur” anlamında olduğunu,²⁶ müfessir Kurtubî (ö. 671/1273), âyetlerde geçen *hasene* ve *seyyie* kelimelerinin *tevhîd* ve *şirk* anlamında olduğu

²³ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem ibn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, (Beyrut: Dâru Sadr, ts) “sû” 1/98.

²⁴ en-Neml 27/90; el-Kasas 28/84; el-Fussilet 41/34.

²⁵ en-Neml 27/89.

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân (Kahire: Dâru Kütübi'l-Mısriyye, 3. baskı, 1964) 13/244-245.

konusunda ittifak bulunduğunu söylemiştir.²⁷ Şu hadis de bu anlamı teyit etmektedir: Sahâbeden Ebû Zer el-Ğîfârî (ö. 32/653) diyor ki: Hz. Peygambere “Ey Allah’ın Elçisi! Bana tavsiyede bulun” dedim. Hz. Peygamber, “Kötü bir iş yaptığın zaman peşinden onu yok edecek iyi iş yap” buyurdu. Ebû Zer diyor ki: “Ey Allah’ın Elçisi! “Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur” sözü iyi işlerden midir? dedim. Hz. Peygamber, “Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur” sözü iyi işlerin en faziletlielerindendir” buyurdu.”²⁸

Seyyie, inkâr ve günah, hasene iman ve sâlih amel anlamındadır. Mesela “Kim ahirete, iman ve sâlih amel ile gelirse ona on katı mükâfat vardır. Kim de inkâr ve günah ile gelirse o da sadece inkâr ve günahının misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez”²⁹ anlamındaki âyette geçen “seyyie” ve “hasene” kelimeleri bu anlamdadır.³⁰

Seyyie, savaşta hezimet ve öldürülmek, hasene savaşta Allah’ın yardımı ve elde edilen ganimet, anlamındadır. Mesela, “Ey mü’minler! Eğer size bir iyilik, güzellik ve nimet dokunursa bu, Yahudileri üzer. Eğer size bir kötülük, afet ve musibet isabet ederse onlar, buna sevinirler.”³¹ meâlindeki âyette geçen “seyyie” ve “hasene” kelimeleri bu anlamdadır.³²

Seyyie, hastalık ve yokluk, hasene, sağlık ve bolluk anlamındadır. Mesela, “Firavun ve kavmine nimet ve bolluk geldiği zaman, “Bu bizim çalışmamızın karşılığıdır” dediler. Eğer başlarına herhangi bir kıtlık ve yokluk gibi bir musibet isabet ederse bunu, Musa ve beraberindekilerin uğursuzluğuna yorarlardı”³³ anlamındaki âyetlerde geçen sey-yie ve hasene kelimeleri bu anlamdadır.³⁴

²⁷ Kurtubî, el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Ḳur‘ân, 13/244-245.

²⁸ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَوْصِنِي قَالَ إِذَا عَمِلْتَ سَيِّئَةً فَاتَّبِعْهَا حَسَنَةً تَمْحُهَا قَالَ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَمِنَ الْحَسَنَاتِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ؟ قَالَ هِيَ أَفْضَلُ الْحَسَنَاتِ Ahmed, el-Müsned, 35/386 (No: 21488)

²⁹ el-En‘âm 6/160.

³⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Câmi‘u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Ḳur‘ân (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. baskı, 2000) 12/276.

³¹ Âl-i İmrân 3/120.

³² Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl (Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1. baskı, 1998), 1/287.

³³ el-A‘râf 7/131; bk. el-A‘râf 7/95, 168; en-Nisâ 4/78-79.

³⁴ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, 1/597.

Seyyie, bela, azap ve sıkıntı, hasene, huzur ve mutluluk anlamındadır. Mesela, “*Ey peygamberim! Müşrikler, senden, iyilikten önce kötülüğü, âfet, musibet ve azabı acele olarak istiyorlar.*”³⁵ meâlindeki âyette geçen *seyyie* ve *hasene* kelimeleri bu anlamdadır.³⁶

Seyyie, kötü ve çirkin söz, eylem ve davranış, hasene, iyi ve güzel söz, eylem ve davranış anlamındadır. Mesela, “İşte bu mü'minlere, sabretmeleri, kötülüğü iyilikle savmaları ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcamaları sebebiyle, mükâfatları iki kez verilecektir.”³⁷ anlamındaki âyette geçen *seyyie* ve *hasene* kelimeleri bu anlamındadır.³⁸

Seyyie, kötü ve günah, hasene, iyi ve sevap anlamındadır. Mesela, “Kim güzel bir işe aracılık ederse, ona o işin sevabından bir pay vardır. Kim de kötü bir işe aracılık ederse ona da o kötülükten bir pay vardır.”³⁹ meâlindeki âyette geçen *seyyie* ve *hasene* kelimeleri bu anlamdadır.⁴⁰

Seyyie, küçük günahlar, hasene, beş vakit namaz ve benzeri sâlih ameller anlamındadır. Mesela, “*Şüphesiz namaz gibi iyi ameller küçük günahları giderir*”⁴¹ meâlindeki âyette geçen *seyyie* ve *hasene* kelimeleri bu anlamdadır.⁴²

Seyyie kelimesinin bir diğer kullanımı da *hasene* kelimesinin karşısı olmadan farklı anlamlara gelmesidir. Bu kullanımda kelime şu anlamlarda kullanılmıştır: Şirk, inkâr, isyan ve günah,⁴³ hoşlanılmayan, Allah'ın razı olmadığı ve söylenmesini ve yapılmasını emretmediği şeyler,⁴⁴ kötülük, kötü söz

³⁵ er-Ra'd, 13/6; bk. en-Neml 27/46.

³⁶ Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, Tenvîrû'l-miğbâs (miğyâs) min Tefsîri İbn 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l 'Ilmiyye, ts.) 205.

³⁷ el-Kasas 28/54; er-Ra'd 13/22.

³⁸ Neseî, Medârikü't-tenzîl, 2/649.

³⁹ en-Nisâ 4/85.

⁴⁰ Neseî, Medârikü't-tenzîl, 1/380.

⁴¹ Hud 11/114.

⁴² Fîrûzâbâdî, Tenvîrû'l-miğbâs, 192.

⁴³ Yunus 10/27; bk. Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân, 8/332; en-Neml, 27/90, bk. Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî, et-Tefsîru'l-Kebîr (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 1. baskı, 1423) 3/318.

⁴⁴ el-İsrâ 17/38; bk. Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân, 10/262.

ve kötü davranış,⁴⁵ bir insanı yaralamak,⁴⁶ homoseksüellik⁴⁷ ve insanlara zulmetmek⁴⁸ gibi günahlar,⁴⁹ kıtlık ve kuraklık,⁵⁰ musibetler,⁵¹ kötü işlerin dünyada ve ahirette cezası.⁵²

Seyyie kelimesi Kur'ân'da hem inanç, söylem, eylem ve davranışlarda hem doğal ve sosyal olaylarda söz konusudur. Dolayısıyla inkâr edip isyan etmek, haram ve günah olan söz, eylem ve davranışlarda bulunmak *seyyie* olduğu gibi kıtlık ve yokluk, fert, aile ve toplum hayatında, fitne, fesat, huzursuzluk ve kargaşa bulunması da *seyyie* kavramına dâhildir.

Bakara sûresinin 81'inci âyetinde geçen *seyyie* kelimesi hangi anlamda kullanılmıştır? Şirk ve inkâr anlamında mı? Yoksa mü'minlerin işlediği günah anlamında mı? Sahâbe döneminden itibaren kelimenin anlamında ihtilaf edilmiştir.⁵³ Kelimeye genelde aşağıdaki şu dört anlam verilmiştir:

a. Şirk. Mesela şu müfessirler bu görüştedir: Sahâbeden Abdullah b. Abbas,⁵⁴ tâbiîn âlimlerinden, Ebû Yezîd er-Rebî' b. Huseym (ö. 65/685),⁵⁵ Ebû Vâil (ö. 82/701),⁵⁶ Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721),⁵⁷ Atâ b. Ebî Rebâh (ö.

⁴⁵ el-Mü'minûn 23/96; bk. Neseî, Medârikü't-tenzîl, 2/480.

⁴⁶ eş-Şûrâ 42/40; Firûzâbâdî, Tenvîrî'l-miğbâs, 409.

⁴⁷ Hûd 11/78; bk. Neseî, Medârikü't-tenzîl, 2/75

⁴⁸ en-Nahl 16/45; Taberî, Câmi'u'l-beyân, 17/212.

⁴⁹ el-Ankebût 29/4; Neseî, Medârikü't-tenzîl, 2/664; ez-Zümer 39/48; bk. Firûzâbâdî, Tenvîrî'l-miğbâs, 390.

⁵⁰ er-Rûm 30/36; Mükâtil b. Süleyman, et-Tefsîru'l-kebîr, 3/774; bk. el-Mü'min 40/48.

⁵¹ Hûd 11/10; Neseî, Medârikü't-tenzîl, 2/49.

⁵² ez-Zümer 39/48; عَذَابَ مَا قَالُوا وَعَمِلُوا وَجَمَعُوا فِي التَّنْبِيْهِ مِنَ النَّارِ Firûzâbâdî, Tenvîrî'l-miğbâs, 390; el-Mü'min 40/9; وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ أَلَيْسَ جَزَاءَ السَّيِّئَاتِ وَهُوَ عَذَابٌ أَلِيمٌ Neseî, Medârikü't-tenzîl, 3/201.

⁵³ Ebû'l-Hasan, Ali b. Muhammed el-Mâverîdî, en-Nüket ve'l-'uyûn (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, ts.) 1/153; Alâüddîn Ali b. Yahyâ Semerkandî, el-Bahru'l-'ulûm, thk, Mahmud Mataracı (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts) 1/68.

⁵⁴ Firûzâbâdî, Tenvîrî'l-miğbâs, 12; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, Tefsîru'l-Çur'âni'l-'azîm, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 3. baskı 1419) 1/158.

⁵⁵ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/282.

⁵⁶ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281.

⁵⁷ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281

114/732),⁵⁸ Katâde b. Diâme (ö. 117/735),⁵⁹ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778),⁶⁰ Kur'an'ı baştan sona kadar ilk defa tefsir eden Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767),⁶¹ dil bilimci ve müfessir Zeccâc,⁶² İmam Taberî (ö. 310/923),⁶³ İmam Mâtürîdî (ö. 333/944),⁶⁴ Hanefî fakihî ve müfessir Semerkandî (ö. 860/1456),⁶⁵ Malikî fakihî ve müfessir İbn Ebî Zemenîn⁶⁶ (ö. 399/1008),⁶⁷ dil bilimci ve müfessir es-Sa'lebî (ö. 427/1035),⁶⁸ Şâfi'î fakihî ve müfessir Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096),⁶⁹ tefsir, hadis ve fıkıh âlimi el-Kurtubî (ö. 671/1273),⁷⁰ Şevkânî (ö. 1250/1834)⁷¹ ve Sıddık Han (ö. 1307/1889)⁷²

Tâbiîn âlimlerinden İbn Cüreyc (ö. 150/767), âyetteki *seyyie* kelimesinin Allah'a ortak koşmak anlamında olduğuna delil olarak "*Kim ahirete inkâr,*

⁵⁸ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281.

⁵⁹ Ebû Bekir Abdürezzak b. Hemâm es-Sana'ânî, Tefsîr, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1419) 1/279; Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281.

⁶⁰ Süfyân b. Sa'îd es-Sevrî, et-Tefsîr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1983) 47.

⁶¹ Ebû İshak, İbrahim b. Serî b. Sehl ez-Zeccâc, Me'âni'l-Çur'ân ve i'râbüh, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütübî, 1. Baskı, 1988) 1/119.

⁶² Zeccâc, Me'âni'l-Çur'ân, 1/162

⁶³ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281.

⁶⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's-sünne (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2005) 1/501.

⁶⁵ Semerkandî, Bahru'l-'ulûm, 1/68

⁶⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ibn Ebû Zemenîn, Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîz, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe (Kâhire: nâşir, el-Faruk el-Hadîse, 1. Baskı, 2002) 1/155.

⁶⁷ İbn Ebû Zemenîn, Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîz, 1/155.

⁶⁸ Ebû İshak Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Çur'ân (Beyrut: Dâru İhyâüt-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1. baskı, 2002) 1/226.

⁶⁹ Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed es-Sem'ânî, Tefsîru'l-Çur'ân, thk. Yâsir b. İbrahim (Riyad: 1. baskı, 1997) 1/101.

⁷⁰ Kurtubî, el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Çur'ân, 2/12;

⁷¹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, Fethu'l-kadîr (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, birinci baskı, 1414) 1/125.

⁷² Muhammed Sıddık Han, Fethu'l-beyân fî maḳâşidi'l-Çur'ân (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992) 1/211.

*şirk, zulüm ve kötü amel ile gelirse, mutlaka yüzüstü cehennem ateşine atılır.*⁷³ âyetini zikretmiştir.⁷⁴ Dil bilimci ve müfessir Vâhidî (ö. 468/1076) müfessirlerin âyetteki *seyyie* kelimesinin *şirk* anlamında olduğu konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.⁷⁵

b. İnkâr. Mesela dilbilimci ve müfessir Râgıb el-İsfehânî,⁷⁶ Hanbelî müfessir Tûfî (ö. 716/1316),⁷⁷ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 1224/1809)⁷⁸ ve Cezârî (1840-1913)⁷⁹ bu görüştedir.

Şirk, Allah'a başka varlıkları ortak koşmak, Allah'tan başka bir ilah veya ilahların varlığın kabul etmek, *inkâr* ise Allah'ın varlığını veya birliğini veya iman esaslarından birini kabul etmemektir. Her müşrik kâfir, her kâfir müşrik değildir. İnsan müşrik olmadan da kâfir olabilir.

c. Kur'ân'da failine cehennem cezası olduğu bildirilen günah. Tabîîn âlimlerinden Süddî el-Kebîr⁸⁰ (ö. 127/745) bu görüştedir. Cehennem cezası bildirilen günahlar *şirk*⁸¹ ve *inkâr*⁸² ile kasten cana kıyma ve intihar⁸³ gibi büyük günahlardır.

d. Büyük günah. Tabîîn âlimlerinden Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö.

⁷³ en-Neml 27/90.

⁷⁴ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/286.

⁷⁵ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz, thk. Safvan Adnan Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1405) 1/164.

⁷⁶ Ebû'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed el-İsfehânî, Tefsîr, thk. Muhammed Abdülazîz (Tanta: 1. baskı, 199) 1/245.

⁷⁷ Necmüddîn er-Rabî' Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, el-İşârâtü'l-ilâhiyye ile'l-mebâhişi'l-uşûliyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 60.

⁷⁸ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed Fâsî Sûfû, el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî (Kâhire: 1419) 1/126.

⁷⁹ Ebû Bekir Câbir b. Mûsâ b. Câbir el-Cezâirî, Eyseru't-tefâsir li kelâmi'l-aliyyi'l-kebîr (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003) 1/75.

⁸⁰ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/281; Mâverdi, en-Nüketü ve'l-'uyûn, 1/153. **أَنَّهَا الذَّنُوبُ الَّتِي وَعَدَ اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهَا النَّارَ**

⁸¹ el-Mâide 5/72.

⁸² el-Mâide 5/36.

⁸³ en-Nisâ 4/30.

90/709),⁸⁴ Hasan el-Basrî (ö. 110/728),⁸⁵ Süddî el-Kebîr,⁸⁶ dil bilimci ve Mu'tezile âlimi müfessir ez-Zemahşerî (ö. 538/1144),⁸⁷ Osmanlı şeyhülislâmî, fakih ve müfessir Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)⁸⁸ bu görüştedir.

1.2. Hatfe Kelimesi

Sözlükte yanılmak, hata etmek ve günah işlemek anlamındaki *hit'ü* kökünden isim şekli olan *خَطِيئَةٌ* kelimesi, yanlış, kusur, hata ve günah anlamındadır.⁸⁹

Kur'ân'da konumuz olan âyetin dışında *خَطِيئَةٌ* kelimesi iki âyette, çoğul şekli olan *خَطَايَا* dört âyette, mastar şekli olan *خَطُءٌ* iki âyette, isim şekli olan *خَاطِئٌ* - *خَاطِئُونَ* yedi âyette ve *أَخْطَأُ* fiili iki âyette geçmektedir. İki âyette *hata* anlamında,⁹⁰ diğer âyetlerde geçen kelimeler *günah* anlamında kullanılmıştır. Konumuz olan âyette geçen *خَطِيئَةٌ* kelimesi, *سَيِّئَةٌ* kelimesi ile birlikte, Nisâ sûresinin 112'nci âyetinde *أَثْمٌ*/günah, iki âyette *نَسِبٌ*/günah kelimesi ile birlikte kullanılmıştır. *خَطُءٌ* kökünden türeyen kelimeler Kur'ân'da şu anlamlarda kullanılmıştır: Allah'a saygısızlık ve itaatsizlik etmek,⁹¹ Yüce Allah'ın emirlerini bilerek terk etmek,⁹² hırsızlık yapmak, bu suçu başkasına isnat etmek ve yalan yere yemin etmek,⁹³ zina yapmak istemek,⁹⁴ bir insanı öldürmeye teşebbüs

⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, Tefsîru'l- Qur'âni'l-Azîm, 1/159

⁸⁵ İbn Ebû Hâtim, Tefsîru'l- Qur'âni'l-Azîm, 1/158. *السَّيِّئَةُ الْكَبِيرَةُ مِنَ الْكَبَائِرِ*

⁸⁶ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer ibn Kesîr, Tefsîru'l- Qur'âni'l-Azîm (Beyrut: Dâru Tayyibe, 2. baskı, 1999) 1/315.

⁸⁷ Zemahşerî, el-Keşşâf 'an haqâ'iki ğavâmizi't-tenzîl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi 3. baskı, 1407) 1/158. *كَبِيرَةٌ مِنَ الْكَبَائِرِ*

⁸⁸ Ebüssuûd el-'Imâdî Muhammed b. Muhammed, İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerîm (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, ts) 1/122, *فَأَجْشَمَةٌ مِنَ السَّيِّئَاتِ أَيْ كَبِيرَةٌ مِنَ الْكَبَائِرِ كَدَابٌ هُوَ لِأَنَّ الْكَفْرَةَ*

⁸⁹ İbn Manzûr, Lisânü'l-'Arab, "hit'ü", 1/66-68.

⁹⁰ en-Nisâ 4/92; el-Ahzâb 33/5.

⁹¹ el-Bakara 2/58; el-A'râf, 7/161, bk. Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/82.

⁹² el-Bakara 2/284; Mükâtil b. Süleyman, et-Tefsîru'l-kebîr, 1/232.

⁹³ en-Nisâ 4/112; Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's-sünnet, 3/357.

⁹⁴ Yusuf 12/29.

etmek,⁹⁵ fakirlik korkusuyla çocukları öldürmek,⁹⁶ büyüçülük yapmak,⁹⁷ inkâr ve isyan etmek,⁹⁸ mü'minlerin işledikleri herhangi bir günah.⁹⁹

Konumuz olan âyetteki *seyyie* kelimesi gibi *hatîe* kelimesinin manasında da ihtilaf edilmiş ve kelimeye genelde şu üç anlam verilmiştir:

a. Şirk: Mesela Sahâbeden Ebû Hüreyre,¹⁰⁰ Abdullah b. Abbas,¹⁰¹ tabîîn âlimlerinden Ebû Vâil,¹⁰² Dehhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Ebû Yezîd er-Rebî' b. Huseym, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî,¹⁰³ Atâ b. Ebî Rebah,¹⁰⁴ Kur'ân başta sona ilk tefsir eden müfessir Süleyman b. Mukâtil¹⁰⁵ ve Semerkandî¹⁰⁶ bu görüştedir.

b. Kur'ân'da failine ceennem cezası olduğu bildirilen günah. Mesela tabîîn müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr,¹⁰⁷ Süfyân es-Sevrî,¹⁰⁸ Hasan el-Basrî¹⁰⁹ ve Ebû'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709)¹¹⁰ bu görüştedir.

c. Büyük günah: Mesela tâbiîn âlimlerinden Katâde b. Diâme,¹¹¹ Hasan

⁹⁵ Yusuf 12/91, 97.

⁹⁶ el-İsrâ 17/31.

⁹⁷ Tâhâ 20/73; Şuarâ 26/51.

⁹⁸ el-Kasas 28/8; el-Hâkka 69/9, 37; el-Alak 96/16; el-Ankebût 29/12; bk. Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's-sünne, 8/212

⁹⁹ eş-Şuarâ 26/82.

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/158.

¹⁰¹ Fîrûzâbâdî, Tenvîrü'l-miğbâs, 12.

¹⁰² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1. baskı, 1422) 1/83.

¹⁰³ Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, Tefsîru'l-basît (Suud: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1. Baskı, 1403) 1/278.

¹⁰⁴ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/286.

¹⁰⁵ Mükâtil b. Süleyman, et-Tefsîru'l-kebîr (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 1. baskı1423) 1/119.

¹⁰⁶ Semerkandî, el-Bahru'l-'ulûm, 1/68.

¹⁰⁷ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/285.

¹⁰⁸ Süfyân es-Sevrî, et-Tefsîr, 47.

¹⁰⁹ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/285.

¹¹⁰ İbn Ebî Hâtim, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, 1/159.

¹¹¹ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 2/285.

el-Basrî,¹¹² hadis ve tefsir âlimi Abdürezzak b. Hemmâm (ö. 211/826) ,¹¹³ Vâhidî (ö. 468/1076),¹¹⁴ İsfehânî,¹¹⁵ ve Cezâirî¹¹⁶ bu görüştedir.

Seyyie ve *hatîe* kelimeleri Kur'ân'da hem şirk ve inkâr hem günah anlamında kullanılmıştır. Âyetin öncesi ve sonrasına baktığımız zaman konumuz olan âyetteki her iki kelimenin de inkâr ve şirk anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, 80'inci âyette "*Yahudiler, Bize cehennem ateşi sadece sayılı günler dokunur*" dediler. *Ey Peygamberim! De ki: "Siz, bu konuda Allah katından bir söz mü aldınız? Öyle ise Allah, verdiği sözünü asla değiştirmez. Yoksa siz, Allah'a karşı bilmediğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz"* denilmektedir. Seksen birinci âyet, *belâ* kelimesi ile başlamaktadır. *Belâ*, olumsuz cümlelerden sonra müspet cevap için kullanılır. Sekseninci âyette Yahudilerin "*Cehennem ateşi sayılı günler hariç bize dokunmaz*"¹¹⁷ şeklindeki söylemleri *بلى* *evet* denilerek reddedilmektedir. Cümle, "Evet, ateş size sayılı günler değil, ebedî olarak dokunacaktır" anlamındadır.¹¹⁸

Yahudiler, Hz. Musa Sîna Dağı'nda iken buzağıya taptıkları kırk gün kadar cehennemde kalacaklarına inanıyorlardı. Bu sebeple, "*Bize cehennem ateşi ancak sayılı günler dokunur*" diyorlardı. Âyette "*Siz bu konuda Allah katından söz mü aldınız?*" Cümlesi ile bu inanç reddedilmektedir. Yahudiler, Allah ve ahiret hayatına iman etmekle birlikte Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a iman etmedikleri için kâfir idiler. Nitekim İbn Abbas *بلى من كَسَبَ سَيِّئَةً* ey Yahudiler! "*Kim sizin gibi amel yapar, sizin gibi inkâr eder ve sizin söylediğinizi söylerse işte onlar, cehennem halkı olanlardır*" şeklinde yorumlamıştır.¹¹⁹

¹¹² Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân, 2/12.

¹¹³ Abdürezzak, Tefsîr, 1/279.

¹¹⁴ Vâhidî, et-Tefsîru'l-basît, 1/164.

¹¹⁵ İsfehânî, Tefsîr, 1/245.

¹¹⁶ Câbir b Mûsâ el-Cezâirî, Eyseru't-tefâsîr (Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 5. baskı, 2003) 1/76.

¹¹⁷ el-Bakara 2/80.

¹¹⁸ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 1/257; Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân, 2/194.

¹¹⁹ مَن عَمِلَ بِمِثْلِ مَا عَمِلْتُمْ وَكَفَرَ بِمِثْلِ مَا كَفَرْتُمْ وَقَالَ مَا قُلْتُمْ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ Ebû Tâlib, Ebû Muhammed, Hamûş b. Muhammed, el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Ḳur'ân ve tefsîrih (Mecm'uatü'l-Kitâbi ve's-Sünne, 1. baskı, 20028) 1/328.

Kur'ân'ın anlatım üslubunda imandan sonra inkâr, iyi amelden sonra kötü amel zikredilir.¹²⁰ Seksen birinci âyette şirk, inkâr ve isyan, seksen ikinci âyette iman ve sâlih amel zikredilmiştir: “*İman eden ve sâlih ameller işleyen kimselere gelince, evet sadece onlar, cennet halkıdır ve onlar, cennette ebedî olarak kalacak olanlardır.*” Dolayısıyla bu âyetin delaleti¹²¹ de bir önceki âyette geçen مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً “*Günah işleyen kimse*” cümlesi Allah’a ortak koşan ve inkâr eden kimse وَأَخَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتَهُ “*ve günahı kendisini çepeçevre kuşatan kimse*” cümlesi şirk, inkâr ve isyanda ısrar eden, inkâr ve isyanına tövbe etmeyen, kâfir ve müşrik olarak ölen kimse anlamındadır.¹²² Dolayısıyla âyet, Yahudiler ve onların konumunda olanlarla ilgilidir.¹²³

هُم فِيهَا خَالِدُونَ “*Onlar cehennemde ebedi olarak kalıcıdırlar*” cümleleri âyetin müşrik ve kâfirlerle ilgili olduğunu ifade eder. Çünkü “*Cehennem halkı olmak*” ve “*cehennemde ebedî olarak kalmak*” mü’minlere değil, kâfirlere mahsustur.¹²⁴ Bu husus Kur’ân’da birçok âyette açıkça bildirilmektedir: “*İnkâr eden ve âyetlerimizi yalanlayan kimseler var ya işte onlar, cehennem halklarıdır. Onlar, cehennemde ebedî kalıcıdırlar.*”¹²⁵ Kur’ân’da mü’minlerin cennet halkı oldukları ve cennette ebedî kalacakları bildirilmektedir: “*Allah, mü’min erkeklere ve mü’min kadınlara, içlerinde ebedî kalacakları, altlarından ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler vaat etti. Allah’ın rızası ise, daha büyüktür. Bu, büyük başarı ve kurtuluştur.*”¹²⁶

¹²⁰ Mesela bk. el-Kehf 18/29-30; el-Mü’min 40/40, 58; el-Câsiye 45/30-31.

¹²¹ Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 2/287.

¹²² Mukâtil b. Süleyman, et-Tefsîru’l-kebîr, 1/119; Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 2/284.

¹²³ Zeccâc, Me’âni’l-Kur’ân, 1/162.

¹²⁴ Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 2/282.

¹²⁵ el-Bakara 2/39.

¹²⁶ et-Tevbe 9/71.

Mü'minlerin küçük veya büyük günahı bulunsa bile günahları, kendilerini tamamen kuşatmaz,¹²⁷ mutlaka sevap olan amelleri bulunur. En büyük itaat ve sevap imandır.¹²⁸ İmanla ölen ebedî olarak cehennemde kalmaz.

“Kim kötü bir iş yaparsa ona bir tek günah yazılır, kim iyi bir iş yaparsa ona on kat sevap yazılır. Eğer işlediği kötü bir işi sebebiyle dünyada cezalandırılırsa onun için on iyi sevabı kalır. Eğer işlediği kötü bir işi sebebiyle dünyada cezalandırılmazsa on katı ile sevap verilen iyi amellerinden biri alınır ve onun için iyi amellerin onda dokuzu baki kalır. Sonra şöyle demiştir: Bir katı ile karşılık verilen kötü amelleri, on katı ile sevap verilen iyi amellerine galip gelenlere yazıklar olsun.”¹²⁹ Bu rivâyet, şu âyet ile uyum sağlamaktadır. “Kim ahirete, hasene, iman ve sâlih amel ile gelirse ona on katı mükâfat vardır. Kim de inkâr ve günah ile gelirse o da sadece inkâr ve günahının misliyle cezalandırılır ve onlara zulmedilmez.”¹³⁰ Yüce Allah, mali ibadetlere bire yedi yüz,¹³¹ sabretmeye ise hesapsız derecede sevap vermektedir.¹³²

Bu açıklamalar ışığında âyete şöyle meâl verebiliriz: “Evet, kim inkâr edip günah işler ve günahı kendisini çepeçevre kuşatır ve tövbe edip iman etmeden ölürse işte bunlar, cehennem halkıdır. Onlar, cehennemde ebedî olarak kalacaklardır.”

Âyete “Hayır! Kim bir kötülük işler de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte bu kimseler cehennemliktirler; onlar orada ebedî olarak kalırlar”¹³³ şeklinde bir meâl verdiğimiz zaman âyet, “kötülük işleyen ve kötülükleri kendisini kuşatanların” mü'min bile olsalar cehennemlik oldukları ve içinde ebedî olarak kalmak üzere ahirette cehenneme gidecekleri anlaşılır. Bu, Kur'ân ve sünnet bütünlüğüne uygun bir anlam değildir. Diğer taraftan Türkçede kötülük

¹²⁷ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib ibn Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri kitâbi'l-'azîz, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1422) 1/171.

¹²⁸ Nesefî, Medârikü't-tenzil, 1/105.

¹²⁹ Taberî, Câmi'u'l-beyân, 15/231; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Beyrut: Dâru Tayyibe, 2. baskı, 1999) 4/304.

¹³⁰ el-En'âm 6/160.

¹³¹ el-Bakar 2/261.

¹³² ez-Zümer 39/10.

¹³³ Karaman ve diğerleri, Kur'an-ı Kerim Meâli, 11.

kelimesi, “zarar verecek davranış, eylem veya söz” anlamına gelir. Bu anlam, âyetteki seyyie kelimesini karşılamaz.

2. Büyük Günah İşleyen Müminin Ahiretteki Durumu

Büyük günah, hırsızlık¹³⁴ ve zina¹³⁵ gibi dünyada had cezası,¹³⁶ toplumda fuhşun yayılmasını istemek¹³⁷ gibi ahirette azap bildirilen günah,¹³⁸ faiz gibi haram olduğuna dair Kur’ân’da âyet¹³⁹ bulunan yasak fiiller, Allah’a isyan olan söz, fiil ve davranışlar,¹⁴⁰ kibir gibi işleyenin cehennemle cezalandırılacağı¹⁴¹ bildirilen günah,¹⁴² şirk, inkâr ve nifak gibi Allah’ın lanet ettiği¹⁴³ ve gazap ettiği günah,¹⁴⁴ yalan haber üretmek gibi işleyeni fasık¹⁴⁵ olarak nitelenen günah ve Allah’ın işleyeni şiddetle yerdiği günah¹⁴⁶ şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁷ Abdullah b. Abbas, “Büyük günah, Allah’ın cehennem vaat ettiği veya gazap ettiği veya lanet ettiği veya azap olduğunu bildirdiği her günahdır.” demiştir.¹⁴⁸

¹³⁴ el-Mâide 5/38.

¹³⁵ en-Nûr 24/1.

¹³⁶ *كُلُّ عَمَلٍ يُعَامَ بِهِ الْخَدُّ فَهُوَ مِنَ الْكِبَائِرِ* Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 8/247.

¹³⁷ en-Nisâ, 24/19.

¹³⁸ *Mâtürîdî, Te’vilâtü Ehli’s-sünne, 9/429. الْكِبَائِرِ مِنَ النَّارِ فَهُوَ إِلَى النَّارِ فَهُوَ مِنَ الْكِبَائِرِ* İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabî, 1. baskı, 1422) 4/190; Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 8/247,

¹³⁹ el-Bakara 2/275.

¹⁴⁰ *كُلُّ شَيْءٍ غَضِبَ اللَّهُ فِيهِ فَهُوَ كَبِيرَةٌ* Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 8/246.

¹⁴¹ en-Nahl 16/29.

¹⁴² *كُلُّ ذَنْبٍ تَوَعَّدَ اللَّهُ عَلَيْهِ بِالنَّارِ* Şevkânî, *Fethü’l-ğadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. baskı, 1414) 5/135.

¹⁴³ el-Ahzâb 33/64–66; en-Nisâ 4/138.

¹⁴⁴ el-Feth 48/6.

¹⁴⁵ el-Hucurât 49/6.

¹⁴⁶ *دَمٌ فَاعِلُهُ دَمًا شَدِيدًا* Şevkânî, *Fethü’l-ğadîr*, 5/135.

¹⁴⁷ bk. Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 6/652; Afif Abdülfettâh Tabbâra, *el-Hatâyâ fî nazari’l-İslâm* (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, ts.)12; Cemâlüddîn Muhammed Tahir es-Sıddıkî, *Mecme’u bihâri’l-envâr fî garâibi’t-tenzîli ve letâifi’l-ahbâr* (Haydarabad: 1971) 1/403.

¹⁴⁸ *الْكِبَائِرُ كُلُّ ذَنْبٍ خَتَمَهُ اللَّهُ بِنَارٍ أَوْ غَضَبٍ أَوْ لَعْنَةٍ أَوْ عَذَابٍ* Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 6/652.

Konumuz olan âyet her ne kadar kâfirlerle ilgili olsa da¹⁴⁹ âyeti yukarıda beyan ettiğimiz gibi günahkâr mü'minlerle de irtibatlandırılanlar olmuştur. Buna günah anlamına gelen *seyyie* ve *hatîe* kelimeleri imkân vermektedir. Eğer âyet, büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen mü'minlerle ilgili ise bu takdirde âyet, mü'minlerin cehennemde ebedî kalacaklarını ifade eder. “Büyük günah işleyen mü'min, kâfir olur” görüşünü savunan Hâricîler¹⁵⁰ ile “Büyük günah işleyen mü'min, şirk, inkâr ve nifakı bulunmadığı için kâfir olmaz, fakat işlediği günah sebebiyle mü'min olarak da kalamaz, bu ikisi arasında bir yerde bulunur” görüşünü savunan Mu'tezile¹⁵¹ mezhebi âlimleri, âyeti bu görüşlerine delil olarak zikretmişlerdir.¹⁵² Hz. Peygamberin, ashabının ve dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyen, büyük günah işleyen mü'minlerin dinden çıkmayacaklarını, tövbe etmeden ölürlerse ebedî olarak cehennemde kalmayacaklarını savunan Ehl-i Sünnet âlimleri,¹⁵³ âyetin mü'minlerle ilgili olmadığını savunmuşlardır.¹⁵⁴

Hâricîler ile Mu'tezile mezhebi âlimleri konumuz olan âyeti şöyle yorumlamışlardır:¹⁵⁵ *Seyyie* kelimesi bütün günahları kapsar. Yüce Allah, “*Kötülüğün cezası, onun dengi bir kötülüktür.*”¹⁵⁶ ve “*Kim kötülük eder ve kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır.*”¹⁵⁷ buyurmaktadır. Dolayısıyla büyük günah işleyen ve bu günahları sevaplarını kuşatan kimse, cehennem halkıdır ve cehennemde ebedî olarak kalır. Eğer “Bu âyet, Yahudiler hakkında inmiştir.”

¹⁴⁹ İbn Atiyye, el-Muḥarrerü'l-vecîz, 1/171.

¹⁵⁰ Ethem Ruhi Fıġlalı, “Hâricîler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169-175.

¹⁵¹ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, Fehmü'l-Kur'âni ve me'ânih (Beyrut: Dâru'l-Kindî, thk. Hüseyin Kutlu, 2. baskı, 1398) 254-255; İlyas Çelebi, “Mu'tezile”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/391-401.

¹⁵² Semerkandî el-Bahru'l-'ulûm, 1/68.

¹⁵³ Yusuf Şevki Yavuz, “Ehl-i Sünnet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/525-530.

¹⁵⁴ Nesefî, Medârikü't-tenzîl, 1/105.

¹⁵⁵ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, Mefâtihü'l-ğayb (Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî, 3. baskı, 1420)1/569.

¹⁵⁶ eş-Şûrâ 42/40.

¹⁵⁷ en-Nisâ 4/123.

denirse, biz de “Sebebin hususi olması, genel olmasına engel değildir.” deriz, demişlerdir.¹⁵⁸

Ehl-i Sünnet âlimleri, buna şöyle cevap vermişlerdir: Yüce Allah, ahirette günahkârları affedebilir, biz kimi affedeceğini, kimi cezalandıracağını bilemeyiz, cezalandırdığı kimseleri de cehennemde ebedî olarak bırakmaz, imanın mükâfatı olarak cehennemden çıkarıp cennetine koyar.¹⁵⁹

Yüce Allah, günahkârları dünyada iken affedebileceği gibi dilerse ahirette de affedebilir. “*O Allah ki hesap gününde O’nun benim günahlarımı bağışlayacağını umarım.*”¹⁶⁰ âyeti bunun delilidir. Allah, mü’minlere dünyada da ahirette yardım eder.¹⁶¹

Mu‘tezile âlimleri görüşlerine “Kim Allah'a ve Peygamberine isyan eder ve onun koyduğu sınırları çiğnerse, Allah, onu içerisinde ebedî kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır.”¹⁶² âyetini de delil olarak zikretmişlerdir. Onlara göre âyet geneldir, dolayısıyla namaz, oruç, zekât, hac ve cihad gibi farzları terk edenleri de içki, zina ve cana kıyma gibi haramları işleyenleri de kapsar. Çünkü bu kimseler Allah’ın sınırlarını çiğnemiş ve cezayı hak etmiştir.¹⁶³

Ehl-i Sünnet âlimleri, buna şu âyetlerle cevap vermişlerdir: “Şüphesiz ahirette rezillik, aşağılık ve kötülük kâfirlerin üzerindedir.”¹⁶⁴ “Ey Firavun! Şüphesiz azabın, bize Allah’ın âyetlerini yalanlayıp yüz çeviren kimselere yapılacağı gerçekten vahyolundu.”¹⁶⁵ Bu âyetler, ahirette mü’minlerin değil, âyetleri yalanlayan kâfirlerin rezil ve rüsva olacaklarını beyan etmektedir. Şu âyette ahirette Allah’ın mü’minleri rezil ve rüsva etmeyeceği bildirilmektedir:

¹⁵⁸ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 1/569.

¹⁵⁹ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 1/569.

¹⁶⁰ eş-Şuarâ 26/82.

¹⁶¹ el-Mü’min 40/51.

¹⁶² en-Nisâ 4/14.

¹⁶³ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 1/569.

¹⁶⁴ en-Nahl 16/27.

¹⁶⁵ Tâhâ 20/48.

“O gün Allah, Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri rezil ve rüsva etmez.”¹⁶⁶

Mu‘tezile âlimlerinin görüşlerine delil aldıkları âyetlerin bazıları şu âyetlerdir:

“Kim bir mü’mini, kasten öldürürse, bu kimsenin cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”¹⁶⁷ Âyette öldürme suçunu işleyen kimsenin cehennemde ebedî kalacağı bildirilmektedir. Ehl-i sünnet âlimleri âyeti iki şekilde anlamışlardır. (1) Bir mü’min bir cana kıyar, tövbe etmeden ölür ve ahirette Allah da affetmezse uzun süre cehennemde kalır.¹⁶⁸ Allah dilerse şirk ve inkâr dışındaki günahları affedebilir.¹⁶⁹ İnsan öldürme suçu, büyük günahdır ancak şirk ve inkâr değildir. (2) Bir mü’min, bir mü’mini sırf mü’min olduğu için öldürürse¹⁷⁰ o zaman ebedî olarak cehennemde kalır.¹⁷¹ Mesela İmam Mâtürîdî, âyeti bir mü’min bir mü’mini öldürmeyi helâl sayarak öldürür ve haramı hafife alırsa şeklinde yorumlamıştır.¹⁷² Her hangi bir haramı helâl saymak, inkârdır. Bu takdirde âyet kâfirlerle ilgili olur. Bu yoruma göre âyetin anlamı şöyledir: “Kim bir mü’mini, sırf mü’min olduğu için kasten öldürürse, bu kimsenin cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”

“Kim kötülük eder ve kötü bir iş yaparsa onunla cezalandırılır ve bu kimse Allah’tan başka kendisi için azaptan kurtaracak hiçbir dost ve yardımcı da bulamaz.”¹⁷³ Âyette kötülük eden ve kötü iş yapan kimsenin cezalandırılacağı ve kendisine kimsenin yardım etmeyeceği bildirilmektedir.

Ehl-i Sünnet âlimi İmam Mâtürîdî âyeti şöyle yorumlamıştır: Mü’min yaptığı kötü şey sebebi ile dünyada, kâfir ahirette cezalandırılır, âyetin ikinci

¹⁶⁶ et-Tahrîm 66/8.

¹⁶⁷ en-Nisâ 4/93.

¹⁶⁸ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, 1/385.

¹⁶⁹ en-Nisâ 4/48, 116.

¹⁷⁰ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, 1/385.

¹⁷¹ Taberî, Câmi‘u’l-beyân, 7/340.

¹⁷² Mâtürîdî, Medârikü’t-tenzîl, 3/144.

¹⁷³ en-Nisâ 4/123.

cümlesi kâfirlerle ilgilidir.¹⁷⁴ “Allah mü’minlere dünyada da ahirette de yardım eder.”¹⁷⁵ âyeti ile “Erkek veya kadın kim mü’min olarak sâlih ameller işlerse işte onlar, cennete girerler ve zerre kadar zulmedilmezler.” anlamındaki 124’üncü âyet ile şu rivâyet, bunun delilidir: Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), diyor ki: Ya Rasûlellah! Bu âyet olduktan sonra nasıl kurtuluşa ereriz? Yaptığımız her amel ile cezalandırılacak mıyız dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.s), “Allah seni bağışlasın ey Ebû Bekir! Sen hasta olmadın mı? Üzülmedin mi? Sana şiddetli darlık isabet etmedi mi?” dedi. Hz. Ebû Bekir (r.a.), “Evet ya Rasûlellah” dedim. Hz. Peygamber (s.a.s), “İşte bu hastalanma, üzülmeye ve şiddetli darlığa maruz kalma cezalandırıldığı şeylerdir.” buyurdu.¹⁷⁶

“Kötü işler yapan kimseler var ya, onların kötülüklerinin cezası misliyledir ve onları zillet kaplar. Onları Allah’ın azabından koruyacak hiçbir kimse yoktur. Yüzleri sanki karanlık geceden parçalar ile örtülmüş gibidir. İşte onlar, cehennem halkıdır. Onlar, cehennemde ebedî kalıcıdır.”¹⁷⁷ Âyette kötü iş yapanların cezalandırılacağı ve onlara kimsenin yardım etmeyeceği bildirilmektedir.

Ehl-i Sünnet âlimleri âyetin kâfirlerle ilgili olduğunu savunmuşlardır.¹⁷⁸ Buna “İman edip sâlih amelleri en güzel şekilde yapan iyi kimselere mükâfat olarak nimet yurdu olan cennet ve fazlası, Allah’ın cemalini müşahade vardır. Onların yüzlerine ne kara, toz-toprak ve leke bulaşır ne de zillet, aşağılık ve horluk okunur. Onlar, cennet halkıdır. Onlar, cennette ebedî olarak kalıcıdır.” anlamındaki bir önceki âyetin delalet ettiğini, ahirette “Yüzleri sanki karanlık geceden parçalar ile örtülmüş gibi olanların”¹⁷⁹ kâfirler olduğunu söylemişlerdir.

“Ey mü’minler! Savaş taktiği gereği, düşmanı vurmak için geri çekilmek

¹⁷⁴ Mâtürîdî, Te’vilâtü Ehli’s-sünne, 3/368.

¹⁷⁵ el-Mü’min 40/51.

¹⁷⁶ Muhammed ibn Hibban, el-İhsân fi takrîbi Şahîhi İbn Hibbân, Tertip. el-Emîr Alâüddîn Ali b. Belban el-Farisî, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1988) 7/171. (No: 2910)

¹⁷⁷ Yunus 10/27.

¹⁷⁸ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, 2/19.

¹⁷⁹ Âl-i İmrân 3/106-107.

veya başka bir birliğe katılmak hariç böyle bir günde kim kâfirlere arkasını döner ve savaştan kaçarsa o, Allah'ın gazabına uğrar ve onun varacağı yer cehennemdir. Cehennem ne kötü varılacak yerdir.”¹⁸⁰ “Ey Peygamberim! Altın ve gümüşü biriktirenler ve onları Allah yolunda harcamayanlar, zekâtını vermeyenler var ya onları elem dolu bir azapla müjdele.”¹⁸¹ “Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu zannetmesinler. Aksine bu, kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey, kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır.”¹⁸²

Bu âyetlerde savaştan kaçan, zekâtı vermeyen ve cimrilik eden kimsenin cehennemle cezalandırılacağı bildirilmektedir.¹⁸³

Ehl-i Sünnet âlimleri bu tür âyetlere karşı şu açıklamayı yapmışlardır: Büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen mü'minlerin durumu ahirette Allah'a kalır. Allah dilerse onu kendiliğinden bağışlar, dilerse bu kimse için peygamberine şefaet etme izni verir, dilerse onu cezalandırmak üzere cehenneme koyar, bir müddet cehennemde cezalandırır, sonra cehennemden çıkarılmasını emreder, bunu ya şefaet ile ya şefaetiz yapar ve sonunda cennete koyar, mü'min cehennemde ebedî olarak kalmaz, ancak kâfirler cehennemde sonsuz olarak kalırlar. Büyük günahların başı inkârdır, mü'minde de bu günah yoktur, dolayısıyla cehennemde ebedi kalmaz.¹⁸⁴

Şu âyetler buna delildir: “Ey Peygamberim! Kullarıma şöyle buyurduğumu bildir: Ey kendileri aleyhine aşırı gidip haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Bilesiniz ki şüphesiz Allah, bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayan ve çok merhametli olandır.”¹⁸⁵ “Şüphesiz Rabbin, insanların zulümlerine karşı af ve mağfîret sahibidir.”¹⁸⁶

Ehl-i sünnet âlimlerine göre bu âyetler umumdur, bütün günahları kapsar,

¹⁸⁰ el-Enfâl 8/16.

¹⁸¹ et-Tevbe 9/34.

¹⁸² Âl-i İmrân 3/180.

¹⁸³ Râzî, Mefâtihu'l-gayb, 3/568-576.

¹⁸⁴ Beyhakî, Şu'abü'l-İman, thk. Abdü'l-Âli Abdü'l-Hamîd, Hâmid Eşref Ali (Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003) 1/464-465

¹⁸⁵ ez-Zümer 39/53.

¹⁸⁶ er-Ra'd 13/6.

dolayısıyla mü'min tövbe etmese bile yüce Allah dünya ve ahirette bütün günahları bağışlayabilir. Nitekim “*O Allah ki, kullarının tövbesini kabul eder ve günahları bağışlar*”¹⁸⁷ âyetinde tövbe ve af ayrı olarak zikredilmiştir. Allah tövbe edenleri affeder, tövbe etmeyen mü'minleri de affedebilir.

Kur'ân'da ahirette mü'minlere cennetle birlikte bağışlama vaat edilmektedir.¹⁸⁸ “*Ahirette kâfirler için cehennemde şiddetli bir azap ve mü'minler için Allah'ın mağfireti, rızası ve cenneti vardır.*”¹⁸⁹ Mesela şu âyetlerde Allah'ın ahirette mü'minlerin küçük veya büyük günahlarını affedebileceğini ifade etmektedir: “*Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını ve inkârı bağışlamaz. Bunun dışında kalan, inkâr olmayan günahları dilediği kimseler için bağışlar*”¹⁹⁰ “*Allah, iman eden ve sâlih ameller işleyen kimselere, kendileri için bir bağışlama ve büyük bir mükâfat olduğunu vaat etti.*”¹⁹¹ “*Allah, iman edenlere ve mü'minlerden sâlih ameller işleyenlere mağfiret ve büyük bir mükâfat vaat etti.*”¹⁹² “*İman eden ve sâlih ameller işleyen kimseler var ya onlar için bir bağışlama ve güzel bir nimet yurdu olan cennet vardır.*”¹⁹³ “*Allah, iman edenlere ve mü'minlerden sâlih ameller işleyenlere mağfiret ve büyük bir mükâfat vaat etti.*”¹⁹⁴ Ahzâb sûresinin 35'inci âyetinde mü'minlerin on niteliği zikredildikten sonra “*Allah onlar için bağışlanma ve büyük bir mükâfat hazırladı*” buyurulmuştur. Aftan söz edebilmek için bir suçun ve günahın bulunması gerekir. Şu hadis-i şerifler de Ehl-i Sünnet âlimlerinin bu görüşüne delildir:

Sahâbeden Ubâde b. Sâmit (ö. 34/654) diyor ki: “Biz Rasûlüllah (s.a.s) ile bir mecliste birlikte idik. Bize Allah'a hiçbir şeyi ortak koşturmak, zina etmemek, hırsızlık yapmamak ve haksız yere cana kıymamak üzere bana biat

¹⁸⁷ eş-Şûrâ 42/25.

¹⁸⁸ bk. el-Bakara 2/268; Âl-i İmrân 3/133, 136; en-Nisâ 4/4; el-Mâide 5/5/9; Hûd 11/11; er-Ra'd 13/6; el-Hac 22/50; en-Nûr 24/26; el-Ahzâb 33/35; es-Sebe' 34/4; el-Ahzâb 35/7; Yâsîn 36/11; el-Fussilet 41/43; Muhammed 47/15; el-Feth 48/29; el-Hucurât 49/3; el-Hadîd 57/20; el-Mülk 67/12.

¹⁸⁹ el-Hadîd 57/20.

¹⁹⁰ el-Bakara 2/48, 116.

¹⁹¹ el-Mâide 5/9.

¹⁹² el-Feth 48/29.

¹⁹³ el-Hac 22/50.

¹⁹⁴ el-Feth 48/29.

edin, sizden kim verdiği sözü tutarsa mükâfatı Allah'a ait olur, kim bunlardan birini yapar ve dünyada cezalandırılırsa, bu ceza onun için kefarettir, kim bunlardan birini yapar ve Allah, bu suçunu örter ve dünyada cezalandırılmazsa hali Allah'a kalır, Allah, dilerse onu affeder, dilerse cezalandırır" buyurdu.¹⁹⁵

"Allah, beş vakit namazı farz kılmıştır. Kim abdesti güzelce alır, beş vakit namazı vaktinde kılar, rükûunu, secdesini ve huşûunu tam yaparsa bu kimseye Allah'ın onu bağışlayıp cennete koyacağına dair sözü vardır. Namazlarını kılmayan kimseye ise Allah'ın bir sözü yoktur. Dilerse onu bağışlar ve cennetine koyar, dilerse ona azap eder."¹⁹⁶

"Şüphesiz Allah, ahirette mü'mine lütuf ve keremi ile yaklaşır, onu hi-maye eder ve günahlarını insanlardan gizler ve şöyle buyurur: "Şu günahı biliyor musun? Şu günahı biliyor musun?" Mü'min, "Evet ya Rabbi!" der. Allah ona günahlarını ikrar ettirir. Mü'min zihninde Allah'ın kendisini helâk edeceğini düşünür. Allah şöyle buyurur: "Dünyada günahlarını örtmüştüm bu gün de senin günahlarını bağışlıyorum. Mü'mine sevaplarının bulunduğu amel defteri verilir. Kâfir ve münâfığa gelince, "Şahit olan melekler, "Bunlar, Rab'lerine karşı yalan söyleyen kimselerdir" derler. Bilesiniz ki, Allah'ın laneti müşriklerin üzerindedir."¹⁹⁷

Yüce Allah, dünyada mü'minin günahını tövbe ile affedebileceği gibi bir sâlih amel,¹⁹⁸ bir musibete sabır sebebiyle¹⁹⁹ veya kendiliğinden de affedebilir. Aynı şekilde ahirette de mü'minler "kolay bir şekilde hesaba çekilir"²⁰⁰ ve

195 كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي مَجْلِسٍ فَقَالَ ثُبَايْعُونِي عَلَيَّ أَنْ لَا تُشْرِكُوا بِاللَّهِ شَيْئًا وَلَا تَزْنُوا وَلَا تَسْرِقُوا وَلَا تَعْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ فَمَنْ وَفَى مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَمَنْ أَصَابَ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَعُوقِبَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ أَصَابَ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَسَتْرُهُ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ فَمَنْ وَفَى مِنْكُمْ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ وَمَنْ أَصَابَ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَعُوقِبَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ أَصَابَ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ فَسَتْرُهُ
Müslim, "Hudûd", 41.

196 خَمْسُ صَلَواتٍ إِقْتَرَضَهُنَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ أَحْسَنَ وَضَوْءِ هُنَّ وَصَلَاهُنَّ لَوْ قِيَّيْنٍ وَأَنْتُمْ رُكُوعُهُنَّ وَخُشُوعُهُنَّ كَانَ لَهُ عَلَى اللَّهِ عَهْدٌ أَنْ يَغْفِرَ لَهُ
Ebû Dâvûd, "Salât", 9.

197 إِنْ اللَّهُ يُدْنِي الْمُؤْمِنَ فَيَضَعُ عَلَيْهِ كِفِّهَ وَ يَسْتَرْهُ فَيَقُولُ اتَّعَرَفْتُ ذَنْبَكَ كَذَا أَتَّعَرَفْتُ ذَنْبَكَ كَذَا؟ فَيَقُولُ نَعَمْ أَيُّ رَبِّ حَتَّى إِذَا قَرَّرَهُ بِذُنُوبِهِ وَرَأَى فِي نَفْسِهِ أَنَّهُ هَلَكَ قَالَ سَتَرْتُهَا عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَأَنَا أَعْفُوهَا لَكَ الْيَوْمَ وَيُعْطِي صَنِيفَةً حَسَنَاتِهِ وَأَمَّا الْكَافِرُ وَالْمُنَافِقُ فَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَوْلَاءُ فِي نَفْسِهِ أَنَّهُ هَلَكَ الْيَوْمَ وَبُهَارِيُّ الدِّينِ كَذِبُوا عَلَى رَبِّهِمْ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ
Buhârî, "Mezâlim", 4. Hadiste geçen âyet, Hûd 11/18.

198 et-Teğâbün 64/17.

199 Buhârî, "Merdâ", 1.

200 İnşikâk 84/88.

günahları affedilebilir. Şu âyetler buna delildir: “Allah’a güzel bir borç verirseniz, elbette sizin kötülüklerinizi örterim ve andolsun sizi, içinden ırmaklar akan cennetlere koyarım.”²⁰¹ “Anne ve babasına iyi davranan ve Allah’a dua eden mü’min kimseler var ya biz onların amellerinin iyisini kabul ederiz ve günahlarını bağışlarız, bu kimseler, cennet halkı arasında olacaklardır. Cennete girecekleri vaadi, kendilerine yapılan gerçek vaattir.”²⁰² “Cennette mutakî mü’minler için her çeşit meyve vardır. Onlar Rableri tarafından bağışlanacaktır. Bu cennetlere girecek olan mü’minlerin durumu, cehennem ateşinde sürekli kalan, kaynar su içirilen ve bu su bağırsaklarını paramparça eden kâfir kimselerin durumu gibi olur mu?”²⁰³

Günahkâr mü’min ahirette affa mazhar olmasa, günahının cezasını çekmesi için cehenneme konulsa bile, cehennemde ebedî olarak kalmaz.²⁰⁴ Kallırsa iman etmenin mükâfatını almamış olur. “Şüphesiz Allah, hiç kimseye zerre kadar zulmetmez. Eğer iyi bir amel işlerse onun sevabını kat kat verir ve kendi katından büyük bir mükâfat verir.”²⁰⁵ Dolayısıyla mü’min günahının cezasını çekince, cehennemden çıkartılır, imanın mükâfatı olarak cennete konur. Bu hususu Hz. Peygamber şöyle bildirmiştir: “Tevhîd ehlinden olan mü’minler, cehennemden çıkar ve cennete girerler.”²⁰⁶ Tevhit ehli, cehennemden çıkarıldığı ve cennete konulduğu zaman, “İnkâr edenler, ‘keşke Müslüman olsaydık’ diye çok arzu edeceklerdir.”²⁰⁷

Şu âyetlerde cehenneme ancak kâfirlerin gireceği bildirilmektedir: “Cehennem ateşine ancak Peygamberi ve kitabı yalanlayan ve imandan yüz çeviren en zâlim kimse girer.”²⁰⁸ “Rab’lerini inkâr eden kimseler için cehennem

²⁰¹ el-Mâide 5/12.

²⁰² el-Ahkâf 46/16. Yorum için bk. İsmail Karagöz, Allah Kelamı Kur’ân’ın Anlamı ve Tefsiri (Ankara: Kar, 2021).

²⁰³ Muhammed 47/15.

²⁰⁴ Tirmizî, es-Sünen, thk. Beşşar Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 1998), “İmân”, 17.

²⁰⁵ en-Nisâ 4/40.

²⁰⁶ سَيُخْرَجُ مِنَ النَّارِ مِنْ أَهْلِ التَّوْحِيدِ وَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ Tirmizî, “İmân”, 17. (No: 2775)

²⁰⁷ إِذَا أُخْرِجَ أَهْلُ التَّوْحِيدِ مِنَ النَّارِ وَأُدْخِلُوا الْجَنَّةَ يَبُودُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ Hadiste geçen âyet, el-Hicr 15/2.

²⁰⁸ el-Leyl 92/14-16.

azabı vardır.”²⁰⁹ “Cehenneme herhangi bir kâfir topluluğu atıldıkça cehennem bekçileri onlara, “Size dünyada iken sizi Allah’ın azabından uyarın bir peygamber gelmedi mi?” diye sorarlar. Kâfirler şöyle derler: Evet, bize uyarıcı bir peygamber geldi, fakat biz onu yalanladık ve Allah, hiçbir şey indirmede, siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz dedik.”²¹⁰

Âl-i İmrân sûresinin 131’inci âyetinde cehennem için hazırlanmış bildirilmektedir. “Kıyamet günü bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara gelince, onlara "İmanınızdan sonra inkâr mı ettiniz? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın" denir. Yüzleri ağaran kimselere gelince onlar, Allah’ın rahmeti, cenneti içinde olacaklardır. Onlar, cennette ebedî olarak kalacak kimselerdir.”²¹¹ âyetlerinde yüzleri ağaranların cennete, yüzleri kararanların cehennem gireceği bildirilmektedir. Yüzleri ağaranlar, mü’minler, kararanlar ise kâfirlerdir.

Mu‘tezilenin büyük günah işleyen kimsenin dinden çıkacağına delil aldıkları âyetlerden ikisini burada zikretmek istiyoruz.

Bu âyetlerden biri En‘âm sûresinin 82’nci âyetidir: *الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ* “İman eden ve imanlarına zulüm/şirk karıştırmayan kimseler var ya işte güven onlarındır ve onlar doğru yola ulaştırılmış olanlardır.”

Mu‘tezîlî müfessir Zemahşerî (ö. 538/114) âyette geçen *بِظُلْمٍ* kelimesini *بِمَعْصِيَةٍ* isyan olan söz, eylem ve davranış yani günah ile açıklamıştır.²¹² Buna göre bir insanın hidâyete erenlerden yani mü’minlerden olabilmesi için günah işlememiş olması gerekir. Ehl-i sünnet âlimi İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), âyetteki *بِظُلْمٍ* kelimesini *بِالشَّرْكَ* Allah’a ortak koşma ile açıklamıştır.²¹³ Bu yoruma göre bir insan Allah’a şirk koşarsa hidâyete erenlerden yani mü’minlerden olamaz. Âyet indiği zaman bu, Rasûlullah’ın ashabına çok ağır ve zor gelir. Bunun üzerine peygambere derler ki: *Ey Allah’ın elçisi!* Hangimiz nefesine

²⁰⁹ el-Mülk 67/6.

²¹⁰ el-Mülk 67/8-9.

²¹¹ Âl-i İmrân 3/106-107.

²¹² Zemahşerî, el-Keşşâf, 2/43.

²¹³ Mâtürîdî, Te‘vilâtü Ehli’s-sünne, 1/195.

zulmetmiyor? Allah'ın elçisi de arkadaşlarına, “Âyette geçen zulüm, sizin sandığınız manada değildir, buradaki zulüm, Lokman'ın oğluna, "Ey yavrum! Allah'a şirk koşma, çünkü şirk en büyük zulümdür" diye öğüt verip sakındırdığı Allah'a ortak koşmak anlamındadır" şeklinde izah eder."²¹⁴

Örnek olarak zikredeceğim diğer âyet Fâtır sûresinin 10'uncu âyetidir: *إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ* “İyi kelimeler, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın elçidir deyip iman etmek, Allah'a yükselir ve kabul edilir. Sâlih amellere gelince onu da Allah'a iman yükseltir.”

Âyette geçen *الْكَلِمُ الطَّيِّبُ* “İyi kelimeler” ile maksat, *لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ* “Allah'tan başka ilâh yoktur” cümlesini söyleyerek Allah'ın varlığına ve birliğine, Hz. Muhammed'in (s.a.s) peygamber ve tebliğ ettiği dinin hak olduğuna iman etmektir.

الْعَمَلُ الصَّالِحُ “Sâlih amel” ile maksat, mü'minin iyi bir niyetle, samimi olarak Allah'a ve Rasûlüne itaat olan, İslam'a ve akl-ı selime uygun olarak yapılan her türlü ameldir.

Âyetteki *يَرْفَعُهُ* fiilinin öznesi *الْعَمَلُ الصَّالِحُ* olarak kabul edilirse²¹⁵ imanın geçerli olabilmesi için sâlih amel şart olur, dolayısıyla sâlih ameli olmayan kimsenin imanı kabul olmaz, yani farzları terk eden kimse mü'min olamaz. Zemahşerî âyeti böyle anlamıştır.²¹⁶

يَرْفَعُهُ fiilinin faili *الْكَلِمُ الطَّيِّبُ* olarak kabul edilirse cümle, “Sâlih ameli Allah'a iman yükseltir” anlamına gelir.²¹⁷ Çünkü iman olmadan ameller makbul olmaz.²¹⁸ İmam Mâtürîdî âyeti böyle anlamıştır.²¹⁹

²¹⁴ Müslim, “İman”, 197; Buhârî'nin rivâyeti, sahâbenin “Hangimiz nefesine zulmetmez ki” demesi üzerine Allah'ın Lokman sûresinin 32'nci âyetini indirdiği şeklindedir. Buhârî, “İman”, 23.

²¹⁵ İbn Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, 4/431. *أَنَّ الْعَمَلَ الصَّالِحَ هُوَ يَرْفَعُ الْكَلِمَ*

²¹⁶ Zemahşerî, el-Keşşâf, 3/602.

²¹⁷ Nesefî, Medârikü't-tenzîl, 3/79. *وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ فَالرَّافِعُ الْكَلِمَ وَالْمَرْفُوعُ الْعَمَلُ لِأَنَّهُ لَا يُقْبَلُ عَمَلٌ إِلَّا مِنْ مُؤَجِّدٍ*

²¹⁸ Mâide 5/5.

²¹⁹ Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's-sünne, 4/873.

“Allah’a yükselir” imanın kabul edilmesi, “Sâlih ameli Allah’a iman yükseltir”, sâlih amelin kabul edilmesi anlamına gelir.²²⁰

Hâricî ve Mu‘tezile âlimlerin iddia ettiği gibi büyük günah işlemek mü’mini imandan çıkarmaz. Mü’minler, büyük günah işleseler bile kâfir olmazlar. Bunun Kur’ân’da birçok delili vardır. Mesela Hucurât sûresinin 9’uncu âyetinde “Eğer mü’minlerden iki grup birbirleriyle savaşılırsa hemen onların aralarını düzelterip barışı sağlayın.” buyrulduktan sonra “Eğer iki gruptan biri barışa yanaşmaz ve diğerine saldırırsa, Allah’ın emrine dönünceye kadar saldırgan tarafa karşı savaşın.” cümlesinde saldırgan kimse mü’min olarak nitelenmiştir. Hâlbuki haksız saldırı büyük günahdır. Bakara sûresinin 178’inci âyetinde “Ey iman edenler! Kasten öldürülenler hakkında size kısas, misli ile karşılık vermek farz kılındı.” buyrulmuştur. Kasten bir insanı öldüren kimse mü’min olarak ifade edilmiştir. Hâlbuki kasten insan öldürmek büyük günahdır. Tahrîm sûresinin 8’inci âyetinde “Ey iman edenler! Allah’a tövbe-i nasuh, ihlâs ve samimiyetle tövbe edin.” buyrulmuştur. Âyette Allah’ın tövbe etmeyi emrettiği kişiyi mü’min olarak isimlendirilmiştir.

Sonuç

Yüce Allah, kendisine kulluk etmeleri için yarattığı insanları, iman edip etmeme, iyi ve kötü işler yapıp yapmama konusunda sınava tabi tutmuştur. Merhameti gereği kulluk görevlerinde insanlara Peygamber ve kitaplarla rehberlik etmiş, kulluk görevlerini yerine getirip getirmemekte özgür bırakmıştır. Bu özgürlük içerisinde iman edenler de inkâr edenler de, itaat edenler de isyan edenler de olagelmıştır. Yüce Allah, inkâr ve isyan edenlere, bu günahlarından kurtulmak için tövbe imkânı vermiştir. Kâfir insan, iman ederse mü’min olur ve günahlarından kurtulur. Mü’min insan, günah işler, sonra tövbe ederse günahından temizlenir. Mü’min zekât vermemek gibi ilâhî bir emri yerine getirmez, haksız yere yetim malı yemek gibi bir yasağı işler ve tövbe etmeden ölürse ahirette cehennemle cezalandırılıp cezalandırılmayacağı, cezalandırılırsa cehennemde sürekli kalıp kalmayacağı konusunda İslam âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafa sebep olan âyetler vardır. Bu âyetlerde biri Bakara

²²⁰ Nesefî, Medârikü’t-tenzîl, 3/79.

sûresinin 81'inci âyetidir. Bu âyette geçen *seyyie* ve *hatîe* kelimeleri şirk ve inkâr anlamına gelebileceği gibi herhangi bir büyük günah anlamına da gelebilir. Bu itibarla kelimelere Mu'tezile âlimleri büyük günah anlamını vermişler, büyük günah işleyen mü'minlerin, dinden çıkacaklarını, tövbe etmeden ölürlerse ebedî cehennemde kalacaklarını savunmuşlardır. Buna mukabil Ehl-i Sünnet âlimleri, şirk koşmadığı ve inkâr etmediği sürece büyük günah işlemekle mü'minin dinden çıkmayacağı, günahına tövbe etmeden ölürse ahirette Allah'ın affedebileceği, affetmese bile mü'mini cehennemde sürekli bırakmayacağı, imanın mükâfatı olarak cennetine koyacağını savunmuşlardır. Her iki tarafın görüşlerine delil olabilecek âyet ve hadisler vardır. Ancak âyet ve hadisler bir bütün olarak okunduğu zaman Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerinin isabetli olduğu anlaşılır. Çünkü yüce Allah, cenneti mü'minler için, cehennemi kâfirler için hazırlamıştır. İnsan günah işleyebilecek özellikte yaratılmıştır. Bu itibarla günah işleyebilir. Yüce Allah, dünyada mü'minin günahını affedebildiği gibi ahirette de affedilebilir. Affedilmese ve günahının cezasını çekmesi için cehenneme konulsa bile, cehennemde ebedî kalmaz. Kalırsa iman etmenin mükâfatını almamış olur. Dolayısıyla mü'min günahının cezasını çekince, cehennemden çıkartılır, imanının mükâfatı olarak cennete konur.

Kaynakça

- Ahmed, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-İman*. Bombay: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail el. *el-Câm'u's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Cezâirî, Muhammed b. Abdilkâdir b. Muhyiddîn el-Hasenî. *Eyseru't-tefâsîr li kelâmi'l-'aliyyi'l-kebîr*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2003.
- Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhîd*. Buyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Ebüssuûd, İmâdî Muhammed b. Muhammed el. İrşâdü'l-akli's-selim ilâ mezây'e'l-kitâbi'l-kerîm. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Fâsî Sûfû, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. Kâhire: 1419.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 16/175-178. İstanbul: TDV Yayınları,1997.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, ts.
- Hindî, Muhammed Tahir Sıddıkî. Mecme'u bihâri'l-envâr fî garâibi't-tenzîli ve letâîfi'l-ahbâr. Haydarabad: 1971.
- İbn Atıyye Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri kitâbi'l-'azîz. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîz*. Kâhire: nâşir, el-Faruk el-Hadîse, 2002.
- İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Suud: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *el-İhsân fî tertîbi Şahîhi İbn Hibbân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Beyrut: Dâru't-Tayyibe, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. İstanbul: Çaġrı Yayınları, 1981
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-meşîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-'Arabî, 1422.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyin b. Muhammed. *Tefsîr*. Tanta, 1999.
- Karagöz, İsmail, *Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. Ankara: Kar, 2021.
- Karaman Hayretten ve diġerleri. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. baskı, 2015.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ķur'ân*. Kahire: Dâru Kütûbi'l-Mısıryye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. Beyrut: Dâru Kütûbi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan, Ali b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Beyrut: Dâru Kütûbi'l-İlmiyye, ts.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed. *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Ķur'ân ve tefsîrih*. Mecm'uatü'l-Kitâbi ve's-Sünnet, 2002.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed, *Fehmü'l-Kur'âni ve me'ânih*. Beyrut: Dâru'l-Kindî,1398.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *et-Tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâs, 1423.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Huseyin el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. İstanbul: Çaġrı Yayınları, 1981.

- Nesefî, Ebû'l-Berakât Abdullah b. Ahmed. *Medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Râzî, Fahrüddîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî, 1420.
- Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'an*. Riyad: 1997.
- Semerkandî, Alâüddin Ali b. Yahyâ. *el-Bahru'l-'ulüm*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, thk, Mahmud Mataracı, ts.
- Sıddık Han, Muhammed. *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'an*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1992.
- Süfyân es-Sevrî, Ebû Abdillâh Süfyân b. Saïd b. Mesrûk. *et-Tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Tabbâra, Afif Abdülfetâh. *el-Hatâyâ fî nazari'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı yayınları, 1982.
- Tûfî, Necmüddîn er-Rabî' Süleyman b. Abdülkavî. *el-İşârâtü'l-ilâhiyye ile'l-mebâhişi'l-uşûliyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri kitâbi'l-'azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1405.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Tefsîru'l-basît*. Suud: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1403.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10/525-530. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Zeccâc, Ebû İshak, İbrahim b. Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbüh*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım, Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki an gavâmizi't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 3. baskı, 1407.